

ных факультэтаў універсітэтаў. Як адзначана ў загаловаўку, у ім асветлены не ўсе раздзелы праграмы курса, а толькі сінтаксіс і пунктуацыя.

Л.І. Бурак з'яўляецца сааўтарам двух практычных дапаможнікаў па сучаснай беларускай мове для студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў рэспублікі – “Сучасная беларуская мова: Практычныя заняткі” (1989) і “Сучасная беларуская мова. Арфаграфія і пунктуацыя: Практикум” (1993).

Падчас работы ў Інстытуце мовазнаўства імя Я.Коласа Акадэміі навук БССР Л.І. Бурак удзельнічаў у распрацоўцы ўсіх планавых даследчых тэм сектара сучаснай беларускай мовы і культуры маўлення, быў сааўтарам падручніка “Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Сінтаксіс” (1959), двухтомнай акадэмічнай “Граматыкі беларускай мовы” (т. 1, 1962; т. 2, 1966), нарматыўнага даведніка “Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” (1987).

Л.І. Бураком апублікавана многа артыкулаў па сінтаксісу, у якіх асвятляюцца розныя актуальныя пытанні: фармальная, семантычная і камунікацыйная арганізацыя сказаў і звышказавых адзінстваў, віды і сродкі сінтаксічнай сувязі, сінтаксічныя асаблівасці мовы твораў беларускіх пісьменнікаў-класікаў. Асаблівай увагі заслугоўваюць такія: “Граматычная прырода складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі” (1856), “Класіфікацыя і асноўныя асаблівасці складаназлучаных сказаў са злучальнай сувяззю” (1958), “Далучальныя канструкцыі ў творах Кандрата Крапівы” (1972), “Структура камбінаваных складаных сказаў” (1976), “Бяззлучнікавае разгортванне прэдыкатыўных адзінак” (1977), “Аб структуры складанага сінтаксічнага цэлага” (1978), “Стылістычная дыферэнцыяцыя некаторых канструкцый сучаснай беларускай літаратурнай мовы” (1981), “Складанае сінтаксічнае цэлае ў паэме Я.Коласа “Новая зямля” (1981), “Функцыянальныя аналагі сказаў у драматычных творах Я.Купалы” (1982), “Сінтаксічная аднароднасць як вынік структурнага ўскладнення сказа” (1984), “Бяззлучнікавае паясненне прэдыкатыўных адзінак” (1987), “Мадальныя словы як адзін са сродкаў сінтаксічнай сувязі” (1990).

Л.І.Бурак унёс немалы ўклад у падрыхтоўку навуковых кадраў: кіраваў аспірантамі, з'яўляўся членам спецыялізаваных саветаў па абароне доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый па мовазнаўству і методыцы выкладання моў пры БДУ і МДПУ, пры абаронах часта выступаў у якасці першага афіцыйнага апанента. Ён вёў вялікую грамадскую работу: на працягу некалькіх гадоў узначальваў рэспубліканскае метадычнае аб'яднанне выкладчыкаў вышэйшых навучальных устаноў, быў старшынёй рэспубліканскай конкурснай камісіі па разгляду студэнцкіх навуковых работ, кансультаваў стажораў з універсітэтаў Беларусі, Польшчы, Германіі.

Пленная выкладчыцкая і навуковая дзейнасць Л.І.Бурака адзначана прысваеннем яму звання “Заслужаны работнік народнай адукацыі Беларусі” (1990), медалём “Ветэран працы”, некалькімі ганаровымі граматамі міністэрстваў і рэктарата універсітэта.

¹ Красней В. Адрасуецца мовазнаўцам // Настаўніцкая газета. 1971. 6 лютага.

А.У. МІХАЙЛАВА

ПАРАУНАЛЬНЫ АНАЛІЗ СУБ'ЕКТАЎ ПРЫ ДЗЕЯСЛОВАХ СМЯЯЦЦА І ПЛАКАЦЬ У ВЕРШАХ Я. КОЛАСА І Я. КУПАЛЫ

Методыку вертыкальных сінтаксічных палёў (ВСП), распрацаваную С.М. Прохаравай, мы ўжо прымянялі для даследавання дзеясловаў сме-
яцца/смяяцца і плакаць/плакаць і некаторых груп суб'ектаў пры іх у па-
этычных рускай і беларускай мовах¹. У гэтым артыкуле вызначаюцца ад-

ценні значэння, якія надаюцца разнастайным суб'ектам у спалучэнні з дзеясловамі смяяцца, плакаць і іх сінонімамі ў вершах Я. Коласа і Я. Купалы.

У паэтычнай мове магчымасці набыцця новых значэнняў у дзеясловаў і назоўнікаў з яўляюцца больш шырокімі, чым у кадыфікаванай. Гэта тлумачыцца тым, што паэтычная мова – асаблівая разнавіднасць мовы. Паэтычная мова адрозніваецца ад кадыфікаванай мовы перш за ўсё характарам актанта першага (A_1) – суб'екта дзеяння. У кадыфікаванай мове суб'ектам пры дзеясловах смяяцца і плакаць можа быць толькі чалавек, тады як у паэтычнай мове ролю A_1 пры названых дзеясловах выконваюць назвы людзей, дэманічных істот, з яў прыроды, раслін і г.д.

Разгледзім спачатку выпадкі, калі ў якасці суб'ектаў пры дзеясловах смяяцца і плакаць выступаюць назоўнікі (або займеннікі), якія абазначаюць чалавека.

Дзеясловы смяяцца і плакаць з яўляюцца канцэптуальнымі, паколькі яны называюць здольнасці, якія належаць толькі чалавеку. С.М. Прохарава адзначае: «У вялікай ступені характарызуюць чалавека канцэптуальныя дзеясловы, бо чалавек пазнаецца па справах яго». Яна лічыць, што такія іпастасі чалавека, як «...homo sapiens, homo faber “чалавек, які стварае”, homo ludens “чалавек, які гуляе” і інш., з яўляюцца ўніверсальнымі канцэптамі»⁴. На яе думку, ВСП могуць быць канцэптуальнымі, г. зн. такімі, якія адлюстроўваюць канцэптуальныя змяненні не толькі ў семантыцы дзеяслова, але і ў канцэптуалізацыі чалавека⁵. Даследуемыя дзеясловы канцэптуалізуюць іпастасі: homo ridens «чалавек, які смяецца» і homo lacrimans «чалавек, які плача».

«Чалавек, які смяецца» ў паэтычных светах разглядаемых аўтараў ператвараецца ў «чалавека, які радуецца» («Засмейся, маршчыны разгладзь // Ды сілы, здароўя займі яшчэ, дружа!» [Я. Колас, т.2, с.435], «Смяемся з маім нашым разам // І весялімся грамадой» [Я. Купала, т.4, с.313]), у «чалавека, які насміхаецца (здэкваецца)» («Аж народ з яго смяецца» [Я. Колас, т.1, с.362], «Што з вашых белаў так кожны смяецца» [Я. Купала, т.1, с.200]). У ідыястылі Я. Коласа, акрамя радасці і жадання насміхацца, прычынай смеху з яўляецца выяўленне перамогі над горам [т.1, с.402]. У Я. Купалы «чалавек, які смяецца» становіцца «чалавекам, які пакутуе» («Смейся!.. Лепш вось старайся ты з катом здружыць, // Калі горшых не хочаш пут меці» [т.3, с.291]).

«Чалавек, які плача» ў вершах Я. Коласа і Я. Купалы плача ад гора («Сестры плачунь горка // Буйнымі слязамі: // «Ой, Рыгор, Рыгорка! // Што зрабіў ты з намі?» [Я. Колас, т.1, с.97], «І толькі плакаць хочацца // Над гэтымі ахвярамі, // Над гэтым краем змучаным, // Над гэтымі цяжарамі» [Я. Купала, т.1, с.259]), ад жалю («Плача па ёй мілы, // Жаль яго вялікі...» [Я. Колас, т.1, с.228], «Аж заплачаш душой, // Жаль ахопе такі!» [Я. Купала, т.1, с.31]). У ідыястылі Я. Купалы прычынай плачу з'яўляецца, акрамя таго, разлука з Радзімай («Я, капі б з ёй разлучыўся, // Плакаў з усіх сіл...» [т.1, с.253]). Ва ўсіх прыведзеных прыкладах прадстаўлена іпастась «чалавек, які пакутуе». У абодвух паэтаў «чалавек, які плача» становіцца «чалавекам інтэлектуальным», аб чым сведчыць з яўленне пры дзеяслове плакаць дэлібератыўнага аб'екта («Аб доме тым ніхто з нас не заплача...» [Я. Колас, т.2, с.267], «— Гэта маш. маці плача // Над сынамі, не іначай, // Што яе ў зямлю схавалі, // А сябе ў палон аддалі...» [Я. Купала, т.3, с.256]). У паэтычных тэкстах Я. Купалы «чалавек, які плача» можа быць таксама «чалавекам, які радуецца» («Аж з радасці сват мой чунь-чунь не заплача!...» [т.2, с.23]), «чалавекам, які спачувае» («Бедны люд... так бы, здаецца, // Плакаў разам з ім» [т.1, с.253]), «чалавекам, які перадае інфармацыю» [т.1, с.44].

Такім чынам, у вершах Я. Купалы, у адрозненне ад вершаў Я. Коласа, іпастасі «чалавек, які смяецца» і «чалавек, які плача» збліжаюцца, паколькі «чалавек, які смяецца» ператвараецца ў «чалавека, які радуецца», а «чалавек, які плача» – у «чалавека, які пакутуе».

Значэнне чалавека, які смяецца ці плача, захоўваецца і ў тым выпадку, калі дзейнікамі пры дзеясловах смяцца і плакаць з'яўляюцца назвы розных частак цела чалавека (сэрца, вочы і г.д.), яго душы і г.д. Назоўнікі душа і сэрца звычайна замяняюць чалавека, а назоўнік вочы – чалавека, які смяецца ці плача. На думку многіх лінгвістаў⁶, найбольш блізка да чалавека суб'ект душа: «Я глядзеў – душа ж па волі // Плакала і млела» [Я. Колас, т.1, с.269], «Душа мне і шэпча, і плача: // Адзін ты, адзін, небарача!» [Я. Купала, т.1, с.44]. Адзін і той жа суб'ект (вочы) у залежнасці ад кантэксту можа набываць у паэтычным свеце Я. Купалы розныя значэнні. У вершы «Заклятая кветка» смех вачэй страшны, дэманічны: «Тых радасцю вочы смяюцца, // Тым зрэнка крывёй заліло...» [т.2, с.100], а ў кантэксце верша «Думы маркотныя» плач вачэй выяўляе пакуты чалавека: «Думы маркотныя, // Думы гаротныя, // Труціце быт мой сірочы, // Смех стогнам крыецца, // І ў сэрцы ныецца, // І плачуць жаласна вочы» [т.1, с.24]. У ідыястылі Я. Коласа вочы маюць толькі здольнасць плакаць [т.1, с.32].

Калі пры разглядаемых дзеясловах ужываюцца назвы дэманічных істот, з'яў прыроды, раслін і г.д., то ўтвараецца троп метафара-уваасабленне. Сутнасць гэтага тропу заключаецца ў тым уяўленні, што чалавек і прадметы складаюцца з бачнай абалонкі, за якой хаваецца нешта нематэрыяльнае⁷. Такім чынам, «...кожны прадмет у патэнцыі антрапаморфны»⁸, ён можа ўваасабляцца, у даным выпадку – атрымліваць здольнасць смяцца ці здольнасць плакаць (або абедзве здольнасці адначасова).

У паэтычнай мове Я. Купалы, у адрозненне ад паэтычнай мовы Я. Коласа, многа дэманічных істот, якія смяюцца ці плачуць. Р.С. Бярозкін пісаў: «Рана праявілася своеасаблівая і для рамантызму характэрная цікавасць Купалы да ўзятага з міфалогіі і фальклору фантастычнага элементу, да форм народнай дэманалогіі»⁹. У ідыястылі Я. Купалы ўжываюцца назоўнікі, якія абазначаюць дэманічных істот: ведзьмы, чэрош – суб'екты пры дзеясловах смяцца (рагатаць) [т.1, с.61], русалкі – суб'ект пры дзеяслове плакаць [т.3, с.304], а таксама назвы індывідуальна-аўтарскіх дэманічных істот. Гэта назоўнік звод, які займае пазіцыю А₁ пры дзеяслове рагатаць [т.3, с.33], назоўнік зволы – суб'ект пры дзеяслове хіхатаць [т.4, с.23], назоўнік цёмнатворы, які знаходзіцца ў аналагічнай пазіцыі пры дзеяслове плакаць [т.3, с.81]. Усе дэманічныя істоты, акрамя русалак, у вершах Я. Купалы злыя і страшныя. Такім жа смехам, як і дэманічныя істоты, у паэтычных тэкстах Я. Купалы смяюцца некаторыя катэгорыі людзей ([мучыцель] «З ахвар сваіх ваўком смяецца...» [т.1, с.37]), расліны («Над намі сукамі шумбор рагатаў // Без памяці, дзіка...» [т.3, с.62]), з явы прыроды («Віхоры ў коміне хіхочуць – // Жудка без граніц» [т.1, с.188]).

Да рэалій прыроднага свету адносяцца дзень, ноч, неба, сонца, хмары, атмасферныя з'явы (бура, вечер, віхор і інш.), рэкі і г.д. Суб'екты, якія абазначаюць пералічаныя рэаліі, могуць валодаць як падобнымі рысамі ў паэтычных светах Я. Коласа і Я. Купалы (хмары), так і мець адрозненні (сонца, ноч).

Хмары ў абодвух разглядаемых паэтаў плачуць, спачуваюць чалавеку: «І заплачце хмаркі. // Дробнымі слязамі // Над мужычай нівай, // Над яго лугамі» [Я. Колас, т.1, с.238], «Ходзяць хмары чарадою // Над зямлёй, // Плачуць, плачуць нада мною // Сіратой...» [Я. Купала, т.2, с.145].

У вершы Я. Коласа «З Рабіндраната Тагора» ноч перадае паэту нейкую інфармацыю: «Ды то не мана, што і ночка нясмела // Мне ў радасці плача

бліскачай расой, // Што я аздабляю і золак сабой?» [т.2, с.21]. У вершы Я. Купалы «Мой дом» плач ночы загадкавы, таямнічы: «Мой дом – узмежных зёлак восці, // З сухой асінаю курган, // Дзе тлеюць прадзедавы косці, // Дзе плача ночка ды туман» [т.2, с.172], а ў вершы «Хохлік» смех ночы (як і плач сонца) мае дэманічнае адценне: «Хохлік грае, ведзьма скача, // Ноч смяецца, сонца плача...» [т.3, с.23].

Смех сонца ў ідыястылі Я. Коласа выяўляе весялоць, бадзёрасць: «Заспакойся ж, мой брат, і глядзі весялей, // Бо смяецца ўжо сонца ў палях!» [т.2, с.14], а ў ідыястылі Я. Купалы смех сонца нясе пагібель, мае жудасны характар: «Сонца смяецца, як змей» [т.3, с.71].

Асаблівае месца ў паэтычных светах Я. Коласа і Я. Купалы займае вобраз ветру. Плач ветру з яўляецца сумным, часам страшным, ён суадносіцца з музыкай, напрыклад: «Праціўны вечер лез у вочы // І плачам пев, як дзіцянё...» [Я. Купала, т.3, с.126]. У Я. Коласа плач ветру параўноўваецца са спевамі і музыкай наступнымі спосабамі: 1) пры дапамозе творнага параўнальнага: [вечер] «Над кім ты смуткуеш глухім прычытаннем, // Надгробнаю песняю плачаш ў платах?» [т.1, с.325], 2) шляхам выкарыстання назойніка песня: «Плачуць ветры над магілай, // З песняй нуднай і пастылай // Пралятаючы удаль» [т.1, с.104]; назойніка песні ў спалучэнні з дзеясловам спяваць: «Будуць ветры за вугламі // Выць, і плакаць, і стагнаць, // А ў той вечар доўгі, цёмны – // Песні ў коміне спяваць» [т.1, с.52], 3) пры дапамозе назойніка музыка. «Вее вечер, свішча ў коміне, // Горка плача, надрываецца, // І цяпер мне тая музыка, // Як жывая, ўспамінаецца» [т.1, с.110], 4) шляхам выкарыстання дзеясловаў плакаць і спяваць у радзе аднародных членаў: [вечер] «То заплача, заспявае, // То па стрэсе прабяжыць» [т.1, с.23]. У ідыястылі Я. Коласа вечер можа спачуваць людзям («Сумна вечер плакаць стане // Над будынкам мужыкоў» [т.1, с.144]), а можа насміхацца над імі ([вечер] «То сярдзіта ў дзверы стукнеш, // Злосна засмяешся...» [т.1, с.68]). Я. Купала ў вершы «Хай жа вам так не здаецца...» параўноўвае вечер з маці: [буйны вечер] «І галосіць, і заводзе, // Плача, як па дзетках маці...» [т.1, с.94], а ў вершы «Восень» – з ведзьмай: «Вечер заводзіць нябожчыцкім голасам, // Вые, рагоча, як ведзьма сама» [т.3, с. 173].

Суб екты-распіны ў вершах абодвух аўтараў абменьваюцца інфармацыяй з чалавекам. У Я. Коласа дуб звяртаецца да чалавека і смяецца: «Мне смяецца постаць дуба...» [т.2, с.379], а ў Я. Купалы вольха скардзіцца чалавеку на свой лёс пры дапамозе плачу: «Вольха плача далей, // Плача чалавеку: // – Ты жывеш, як хочаш, – // Я марнею ў здзеку» [т.3, с.218].

У якасці суб ектаў пры дзеясловах смяецца, плакаць (і іх сінонімах) у паэтычнай мове Я. Коласа і Я. Купалы ўжываюцца розныя назойнікі, якія абазначаюць тое, што зроблена чалавекам. Дзеяслоў плакаць у спалучэнні з такімі назойнікамі набывае наступныя значэнні, напрыклад: 1) 'выяўленне душэўна-эмацыянальнага стану аўтара': «Занядужаў сам ці жонка, – // Плача бедная скарбонка: // Грош астатні дастаеш» [Я. Колас, т.1, с. 321], 2) 'перадача гукі': «Плачуць, жаляцца спрасоння // Гуспі-самаграі...» [Я. Купала, т.2, с.235].

В.У. Вінаградаў¹⁰, Б.А. Ларын¹¹, Б.М. Эйхенбаўм¹² і іншыя даследчыкі адзначалі, што ў паэтычнай мове слова атрымлівае дадатковыя адценні значэння. Такія адценні набываюць і назойнікі-суб екты ў спалучэнні з дзеясловамі смяецца, плакаць (і іх сінонімамі). Праведзенае даследаванне суб ектаў у вершах Я. Коласа і Я. Купалы даказвае, што з дапамогай метадыкі ВСП магчыма выявіць не толькі змены значэнняў дзеясловаў, але і ўдзел дзеяслова ў намінацыі іншых часцін мовы.

¹ Міхайлава А. У. Вертыкальныя сінтаксічныя палі дзеясловаў *смяцца* і *плакаць* у рускай і беларускай паэзіі // Веснік БДУ. Сер.4. 1996. №3. С.32–34; Яна ж. Праблема канструявання дэна-тата ў мове «магчымых светаў»: назоўнік *русалка* ў вершах В. Брусава, М. Багдановіча і Я. Купалы // Веснік БДУ. Сер.4. 1997. №3. С.36–39; Яна ж. Аналіз дзеясловаў «смяяться» і «плакать» у паэтычнай мове А. Блока і В. Брусава з дапамогай тэорыі вертыкальных сінтаксічных лалёў // Веснік БДУ. Сер.4. 1998. №2. С.50–53.

² Колас Я. Поўны збор твораў: У 14 т. Мн., 1972–1978. Т.1, 2; Купала Я. Збор твораў: У 7 т. Мн., 1972–1976. Т.1–4. Далейшыя спасылкі на гэтыя выданні даюцца ў тэксе артыкула з абазначэннем у дужках прозвішча аўтара (пры неабходнасці), нумароў тома і старонкі.

Прохорова С. М. Русские концептуальные глаголы *играть*, *гулять* в зеркале белорусских // Вестник МГЛУ. Сер.1. 1997. №2. С. 88.

Прохорова С. М. Концептуализация динамического мира // Когнитивная лингвистика конца XX века: Материалы Междунар. науч. конф.: В 3ч., Минск, 7–9 октября 1997г. Мн., 1997. Ч.І. С. 76.

⁵ Там жа. С. 78.

⁶ Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию. Учебное пособие. М., 1997. С.157–158; Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. М., 1978. С.38.

⁷ Богданович А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов: Этнографический очерк. Репринтное издание. Мн., 1995. С. 45.

⁸ Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936. С. 234.

⁹ Бярозкін Р. С. Звенні. Творчая індывідуальнасць і ўзаемадзеянне літаратур. Мн., 1976. С. 81.

¹⁰ Виноградов В. В. О языке художественной прозы. М., 1980. С. 39.

¹¹ Ларин Б. А. Эстетика слова и язык писателя. Л., 1974. С. 36.

¹² Эйхенбаум Б. М. О поэзии. Л., 1969. С. 132.

